

Kasztel w Murowanej Goślinie. Odkrycie nieznanego dworu obronnego

Jerzy Borwiński

konserwator zabytkoznawca,
specjalista ds. badań architektonicznych

Słowa kluczowe: Murowana Goślina, kasztel w Murowanej Goślinie, pałac w Murowanej Goślinie, badania architektoniczne w Murowanej Goślinie, dwór obronny w Murowanej Goślinie

Key words: Murowana Goślina, castellum in Murowana Goślina, palace in Murowana Goślina, architectural research in Murowana Goślina, fortified manor in Murowana Goślina

MUROWANA GOŚLINA POŁOŻONA JEST 19 km na północ od Poznania nad rzeką Goślinką, prawym dopływem Warty. W XIV wieku, po upadku sąsiedniego grodu w Radzimiu, miejscowość ta stała się siedzibą kasztelanii. Prawdopodobnie posiadała obronny ośrodek strażniczy, być może w postaci wieży mieszkalnej otoczonej palisadą, w miejscu dzisiaj stojącego pałacu. Pod koniec tego stulecia kasztelania straciła znaczenie i została sprzedana w ręce prywatne.

Siedziba właścicieli miasta znajdowała się przy puszczałnie w miejscu dawnego punktu strażniczego. W końcu XIV wieku miasto należało do Mikołaja Brzechwy i jego potomnych. W połowie XV wieku miastem władał Mikołaj Kościelecki.

Od 1493 roku przez prawie cały XVI wiek dobra goślińskie były własnością rodziny Potulickich. W końcu XVI stulecia, po ślubie z Katarzyną Potulicką, przypadły kasztelanowi poznańskiemu Janowi Rozdrażewskiemu i jego rodzinie. Od roku 1627 nowymi właścicielami byli Kołaczkowscy. Dla celów naszego opracowania kluczowy jest okres do połowy XVII wieku, tym nazwiskiem zatem możemy zamknąć ramy tła historycznego.

Do 2013 roku nie przeprowadzono badań architektonicznych oraz historycznych budynku będącego obecnie pałacem, siedzibą dawnych właścicieli

Murowanej Gośliny. Autor, prowadząc rozpoznanie poprzedzające badania strukturalne, opierał się więc na szeregu źródeł ogólniejszych, zawierających wzmianki na temat obiektu.

O interesującej nas budowli wspomniał Zenon Pałat w opracowaniu *Murowana Goślina. Studium historyczno-urbanistyczne*. Zauważył on, że o powstaniu osady, a następnie miasta, zdecydować mógł istniejący w tym miejscu gród *curtis, curia ducalis*, czyli warowna siedziba rycerska znajdująca się w miejscu lub okolicy dzisiejszego pałacu. „Umocniona pierwotnie prawdopodobnie drewniana siedziba rycerska zastąpiona została przez murowany zamek średniowieczny. Wprawdzie nie odkryto dotąd śladów średniowiecznej budowli, jednak istnienie zamku potwierdzone jest źródłowo. Dokument zatwierdzający ordynację miasta, wydany przez ówczesnego właściciela, Melchiora z Gurowa Gurowskiego, 8 września 1795 r., sporządzony został na zamku w Murowanej Goślinie”¹. Dalej autor podał, że w 1752 roku uzyskano od właściciela miasta pozwolenie na wytyczenie ulicy Zamkowej (obecnie Kochanowskiego)². We wskazaniach konserwatorskich Pałat postulował przeprowadzenie rozpoznania archeologicznego oraz „stosownych badań, które odpowiedzą na pytania dotyczące usytuowania i kształtu średniowiecznego zamku”³.

Interesujący nas temat poruszył również Mieczysław Brust w opracowaniu *Dzieje Murowanej Gośliny*.

Autor próbuje lokalizować średniowieczny ośrodek obronny w osadzie goślińskiej. Zaznaczył jednak, że: „...[brak] badań archeologicznych na terenie miasta czyni sprawę niesłychanie trudną. Wydaje się jednak, że istnienie grodu w formie niewielkiej warowni stożkowej z drewnianą wieżą (*custodis, fortalicium, arx*), jest całkowicie możliwe. Najprawdopodobniej wzniesiono go na południowy zachód od rynku miasta lokacyjnego, w miejscu lub okolicy istniejącego pałacu, gdzie od XIV wieku tradycyjnie lokalizuje się zamki (*fortalicium*) właścicieli miasta”⁵.

Znaczącą informację znajdujemy w tym samym opracowaniu również u Macieja Foryckiego, który podał, że w dobie potopu „Murowana Goślina została spalona przez polskie oddziały sojuszników Szwedów Hieronima Radziejowskiego, pałającego nienawiścią do ówczesnego dziedzica goślińskiego Jana Leszczyńskiego za to, że (...) sprzeciwił się pertraktowaniu z obcym najeźdźcą (...). W lipcu 1655 roku miasto wraz z dworem i folwarkiem zostały niemal doszczętnie zniszczone”⁶.

Tenże autor, przytaczając prawa Gurowskiego z XVIII wieku, zacytował: „w Zamkowej zaś Ulicy po Złoty Osieмнаście, Dom ieden narożny z Zamku idąc po lewej stronie...”⁶.

Wyraźnie w lokalnej tradycji XVIII-wiecznej ugruntowała się więc nazwa Zamek. Jest to określenie istniejącego wówczas murowanego dworu o charakterze obronnym, co narzucało ówczesnym właśnie takie skojarzenia.

Od końca XVIII wieku dobra goślińskie przechodziły z rąk do rąk. W 1815 roku właścicielem ich był Roch Morawski, który przed 1817 rokiem sprzedał je Ignacemu von Straussowi. W 1833 roku sprzedał on dobra Franciszkowi Duchy, a ten z kolei sprzedał je w 1835 baronowi Fryderykowi H.E. von Kottwitzowi. W 1840 nabył je Lauer Münchhoffer, a w 1841 Hans Karl von Winterfeld. Jak napisał Dariusz Paprocki: „Nowy właściciel rozpoczął swoje rządy od budowy nowego, istniejącego do dziś pałacu...”⁷.

Historycy do 2013 roku nie zwrócili uwagi na to, że w rzeczywistości dokonano wówczas jedynie przebudowy dawnego dworu. Świadczy o tym między innymi kartusz w ryzalicie z napisem *RENOV ANNO MDCCCXLI*, co oznacza renowację lub – w dawnym znaczeniu – przebudowę (il. 2).

W końcu XIX wieku właścicielem dóbr goślińskich został książę Ernst I von Sachsen-Altenburg. W 1901 roku zarząd dóbr księcia sprzedał majątek berlińskiemu Bankowi Ziemskiemu. Krótko przed

1914 rokiem pałac został włączony do miasta, władze prowincjonalne ulokowały w nim urząd celny i siedzibę dystryktu policyjnego⁸.

Cenne dla badań okazały się źródła kartograficzne i ikonograficzne. Szczególnie istotna była analiza planu miasta i okolicy z 1827 roku, znajdującego się w zbiorach Archiwum Państwowego w Poznaniu, na którym zaznaczono obrys interesującego nas obiektu przed przebudową Winterfelda. Budynek miał zaznaczone prostokątne elementy w narożach oraz biegnącą w kierunku północnym wydłużoną konstrukcję (il. 3).

Znaczący jest również fragment mapy topograficznej z 1911 roku (znajdujący się w zbiorach Muzeum Archeologicznego w Poznaniu), na którym widać pałac po przebudowie, która nastąpiła zapewne w końcu

XIX wieku. Stan ten ilustruje również archiwalna fotografia ze zbiorów Powiatowego Konserwatora Zabytków (il. 4).

Szczególnie pomocne były, ułatwiające analizę porównawczą, klasyfikacje i genezę budowli mieszkalno-obronnych w dawnej Polsce, opracowania Teresy Jakimowicz i Leszka Kajzera⁹. W opracowaniu z 2004 roku L. Kajzer zauważa, trafnie określając temat zainteresowań badaczy architektury: „Zamki wznoszone przez władców, możnowładztwo świeckie i duchowne to nie tylko największe siedziby mieszkalno-obronne... Krajobraz budowlany średniowiecznej Polski nie ograniczał się tylko do rezydencji wielkich feudalów i chałup kmiecyh... Wznoszono nie tylko wielkie obronne rezydencje czy zamki o charakterze czysto militarnym, lecz także mniejsze założenia o charakterze mieszkalnym, których obronność była elementem wymaganym przez ówczesne konwencje... Gorszy jest więc stan wiedzy na temat mniejszych rezydencji, czyli różnego rodzaju dworów i fortyfikacji... były one bardziej narażone na zupełne zniszczenie i zapomnienie”.

Dawny, wielki dwór obronny w Murowanej Goślinie – bo tak o nim należy mówić – dzięki przeprowadzonym obecnie badaniom został wydobyty z zapomnienia. Stało się to możliwe, między innymi, dzięki konstruktywnej wymianie spostrzeżeń i znaczącej pomocy ze strony Wiesława Biegańskiego

1. Pałac w Murowanej Goślinie. Widok od strony południowo-wschodniej. Fot. J. Borwiński

1. Palace in Murowana Goślina. View from the south-east. Photo by J. Borwiński

2. Kartusz w ryzalicy od strony zachodniej z datą przebudowy: RENOV ANNO MDCCCXLI (1841). Fot. J. Borwiński

2. Cartouche on avant-corps seen from the west, with a renovation date: RENOV ANNO MDCCCXLI (1841). Photo by J. Borwiński

3. Fragment planu Murowanej Gośliny z 1827 roku. Powiększenie z zaznaczonym rzutem kasztelu przed przebudową na pałac. Fot. J. Borwiński

3. A fragment of Murowana Goślina map of 1827. A zoom in with a highlighted plan of the castellum before conversion into a palace. Photo by J. Borwiński

– Powiatowego Konserwatora Zabytków w Poznaniu. W trakcie badań wykonano szereg odkrywek w elewacjach parteru oraz w piwnicach budynku. Stwierdzono, że w piwnicach i murach obwodowych parteru posłużono się zasadniczo tymi samymi materiałami: cegłą o wymiarach: $27\text{-}28 \times 7\text{-}7,5 \times 13\text{-}14$ cm w wątku mieszanym z przeważającym wątkiem kowadełkowym z dużą ilością wmurowanych kamieni eratycznych. Mury obu kondygnacji mają jednolity charakter, co pozwala wysunąć wniosek, że pochodzą z tej samej pierwotnej fazy budowlanej. Jedynie oboknia, odrzwia i część narożników przemurowano wtórnie z bardziej płaskich cegieł o wymiarach: $29 \times 6\text{-}6,5 \times 13\text{-}14$ cm.

Podcień kolumnowy i pilastry wykonane są z cegły normatywnej spoinowanej zaprawą cementową. W czterech miejscach, poza obrysem murów obwodowych budynku, zlokalizowano na głębokości kilku do kilkunastu centymetrów pod ziemią pozostałości dolnych partii murów alkierzy.

Poddano analizie konstrukcję dachową. Stanowi ją więźba płatwiowo-kleszczowa trzystolcowa o stolcach stojących, ze ścianką kolankową. Usztywnienie podłużne stanowią trzy ramy stolcowe, składające się z następujących elementów: na belkach wiązarowych stoją stolce podpierające płatwie. Stolce z płatwiami połączone są mieczami. Krokwie opierają się na płatwiach. Kleszcze przebiegają pod dolną krawędzią bocznych płatwi. Konstrukcja składa się z 28 wiązarów. Wiązary pełne standardowo znajdują się co czwartą parę krokwi. Wyjątek (co trzy pary) stanowią wiązary pełne od 4-5. Wiązary niepełne składają się z krokwi. Stolce środkowe mają naniesione czytelne

znaki ciesielskie od 1 do 8, numeracja narasta w kierunku północnym. Łączenia elementów wykonane są za pomocą kołkowania, a także żelaznych śrub. Sposoby łączenia oraz znakowania pozwalają datować konstrukcję na 2. połowę XIX wieku. W budynku zachowała się częściowo zabytkowa stolarka pochodząca z XIX wieku. Są to schody w klatkach schodowych północnej i południowej z oryginalną balustradą, zewnętrzne i kilka wewnętrznych drzwi o konstrukcji ramowo-pły-

cinowej i okna krosnowe północnej klatki schodowej i poddasza. Wykonano odkrywki stropów nad piętrem i nad parterem. Ustalono, że są to stropy belkowe, drewniane, wykonane z belek obrobionych na płasko po bokach, z górnymi i dolnymi płaszczyznami poznaczonymi jako zaokrąglone, częściowo nawet nieokorowane, o przekroju 20×28 cm. Dołem podbity sufit, na górze powala z desek, pośrodku przekroju na nabitych po bokach listwach położony środkowy pułap, na nim warstwa gliny. Konstrukcja ta pochodzi zapewne 1841 roku.

Obecna forma architektoniczna pałacu jest wynikiem gruntownych przebudów. Pierwsza miała miejsce w 1841 roku, druga natomiast na przełomie XIX i XX stulecia. Przeprowadzone badania architektoniczne wykazały, że przebudowy te w bardzo dużym stopniu polegały na zaadaptowaniu struktury znacznie starszej budowli dawnego muranego dworu obronnego. W oparciu o analizę materiałów

4. Pałac w Murowanej Goślinie na początku XX wieku. Widok od strony północno-wschodniej. Fot. ze zbiorów autora

4. Palace in Murowana Goślina at the beginning of the 20th century. View from north-east. Photo from the author's collection

5. Odkryte w czasie badań przejście z korpusu budynku do dawnego, obecnie nieistniejącego, alkierza w narożu południowo-wschodnim. Fot. J. Borwiński

5. A passage from the main building to an old, currently non-existent, south-eastern corner extension, discovered during the studies. Photo by J. Borwiński

6. Zasypane okienko strzelnicze w obecnej piwnicy, która pierwotnie była kondygnacją przyziemia. Fot. J. Borwiński

6. A backfilled loophole in the current cellar, originally serving as the ground floor. Photo by J. Borwiński

oraz technik budowlanych, a także o szerszy kontekst rozwoju architektury w Polsce przedrozbiorowej, możemy ustalić czas budowy pierwotnego obiektu. Jest to 2. połowa XVI lub 1. XVII wieku.

W wyniku badań znacznie rozszerzono wiedzę o budowli. Zasadniczy korpus pierwotnego budynku na planie prostokąta 34 m × 18 m odpowiada obecnemu planowi pałacu. We wszystkich murach obwodowych na poziomie parteru stwierdzono zaadaptowane mury starsze niż XIX-wieczne. Są one wykonane z cegły o średnich wymiarach 27-28 × 7-7,5 × 13-14 cm w wątku mieszanym, z większymi partiami wątku blokowego-kowadełkowego z często wmurowanymi kamieniami eratycznymi. Dotyczy to również ryzalitu zachodniego, przewiązanego konstrukcyjnie z murami korpusu.

Pierwotny budynek miał bardziej skomplikowany i bogatszy plan niż obecny pałac. Istniejąca piwnica w narożu północno-zachodnim była początkowo częścią nadziemną alkierza. Podobne pozostałości murów poniżej ziemi stwierdzono w narożnikach południowo-wschodnim i południowo-zachodnim. Są one dolnymi fragmentami pozostałych narożnych alkierzy.

Był to więc budynek na planie prostokąta z ryzalitem pośrodku elewacji zachodniej i przynajmniej z trzema narożnymi alkierzami. Nie można wykluczyć, że

5

6

na styku z pozostałym narożem północno-wschodnim znajdował się czwarty alkierz. Kwestię tę mogą wyjaśnić poszerzone badania archeologiczne.

Dowodem na istnienie górnych kondygnacji alkierzy są odkute strzępia w obecnych murach obwodowych. Alkierze te były skomunikowane z wnętrzami korpusu przejściami o szerokości 115 cm, po których zamurowane otwory, na kondygnacji obecnego parteru, zostały odsłonięte w trakcie badań (il. 5).

Od strony zachodniej obecne piwnice pierwotnie były kondygnacją przyziemia (parteru), z niewielkimi siedmioma okienkami pełniącymi funkcje strzelnic (il. 6). Część strzelnic zachowała oryginalne kraty i zawiasy dawnych okiennic. Na osi ryzalitu znajdowało się główne wejście i wjazd do dworu o szerokości 2,05 m z nadprożem w formie łuku koszowego (il. 7). Wejście to odkryto w piwnicy poniżej wtórnego wejścia z 1841 roku. Zgadza się to z ogólną zasadą lokowania głównego domostwa – rezydencji dworskiej na skraju wysoczyzny, aby zapewnić dla niej wyniesienie z jednej strony, a z drugiej dostęp do łąki – paśnika¹⁰.

Budynek jest jedynie częściowo podpiwniczony. Dostosowano się tu do ukształtowania terenu, uzyskując efekt: piwnice pod stroną zachodnią były przyziemem, a część budynku od strony wschodniej była pozbawiona tej kondygnacji. I to również wpisuje się w ogólne zasady. Jak pisze L. Kajzer: „[z] badań archeologiczno-architektonicznych, dowiedzieć się możemy najczęściej tylko o rozplanowaniu tzw. piwnicy, czyli niemieszkalnego przyziemia (...) kryte sklepieniem kolebkowym izby, notorycznie przez współczesnych nazywane sklepami (...) podziały sklepów powielają, lub tylko mogą powielać, dyspozycję izb parteru, czasami podpiwniczona jest tylko część budynku. Ten ostatni zwyczaj nasila się w wieku XVII”.

W części północnej budynek ma obecnie dwie kondygnacje piwnic. Pierwotnie górna piwnica była kondygnacją nadziemną ze sklepieniem krzyżowym. Dolna piwnica sklepiona jest wydłużoną kolebką – cechują ją znamiona korytarza biegnącego w kierunku północnym. Wnętrze po stronie północnej jest wtórnie zamurowane. Wskazuje to na możliwą kontynuację tego korytarza, co wzbudza nieodparte skojarzenie z rysunkiem budynku na planie z 1827 roku (il. 3). Możliwe, że jest to tak zwana „wycieczka”. Szersze badania archeologiczne mogą zweryfikować tę tezę.

Pomiędzy przedostatnią a ostatnią komorą w narożu północno-zachodnim odkryty został niewielki fragment muru z cegły $28 \times 7,5$ – 8×13 – 14 cm w wątku główkowo-wozówkowym (gotyckim), precyzyjniejszy w wykonaniu od pozostałych murów, w wątkach blokowych i mieszanych (il. 8). Na rysunkach mur ten zaznaczony jest kolorem czerwonym. Jest to zdecydowanie wcześniejsza struktura niż pozostałe mury. Prawdopodobnie są to relikty jakiejś starszej

budowli sprzed połowy XVI stulecia. Być może stanowią pozostałość po istniejącej w tym miejscu budowli wieżowej, wpisującej się już w epokę średniowiecza. Przykładem takiego rozwiązania może być opis z 1480 roku wsi Sarnowo na północy Mazowsza: „We wsi tej istniała fortalicja, w której znajdował się dom zwany słup (słup), z piwnicą (nazwaną skarbcem), czyli domostwo posiadające prawdopodobnie formę wieży”. Tego typu wieże-fortalicje wchodziły w skład większych zespołów dworskich i były budynkami o walorach obronnych”.

W bocznej elewacji ryzalitu, po dokonaniu odkrywek, uwagę zwróciły pierwotne, wtórnie zamurowane bruzdy. Najprawdopodobniej służyły one do osadzenia słupów drewnianej konstrukcji – być może drewnianego ganku wystawionego poza obrys murów fortyfikacji.

W 1841 roku dokonano wielkiej przebudowy dawnego dworu na pałac, z wykorzystaniem starych murów. Dowiadujemy się o tym między innymi z kartusza przy wykonanym nowym głównym wejściu w ryzalicie. Wówczas to, niwelując teren dla podjazdu, zasypano dawne wejście (w obecnej piwnicy) oraz usunięto prawdopodobnie nadziemne kondygnacje alkierzy. Remont prowadzono przy użyciu cegły rozbiórkowej 27 – 28×7 – $7,5 \times 13$ – 14 cm oraz nowo wypalanej o wymiarach 29×6 – $6,5 \times 13$ – 14 cm, bardziej płaskiej

7. Odkryte spod tynków, zasypane od zewnątrz główne wejście w ryzalicie na osi budynku. Obecnie piwnica, pierwotnie przyziemie. Fot. J. Borwiński

7. The main entrance, backfilled from the outside, discovered behind plasters in avant-corps on the building's axis. Currently a cellar, originally a ground floor. Photo by J. Borwiński

8. Fragment muru w wątku gotyckim (po lewej stronie) odkryty spod tynków. Prawdopodobnie relikw starzej, może średniowiecznej budowli. Fot. J. Borwiński

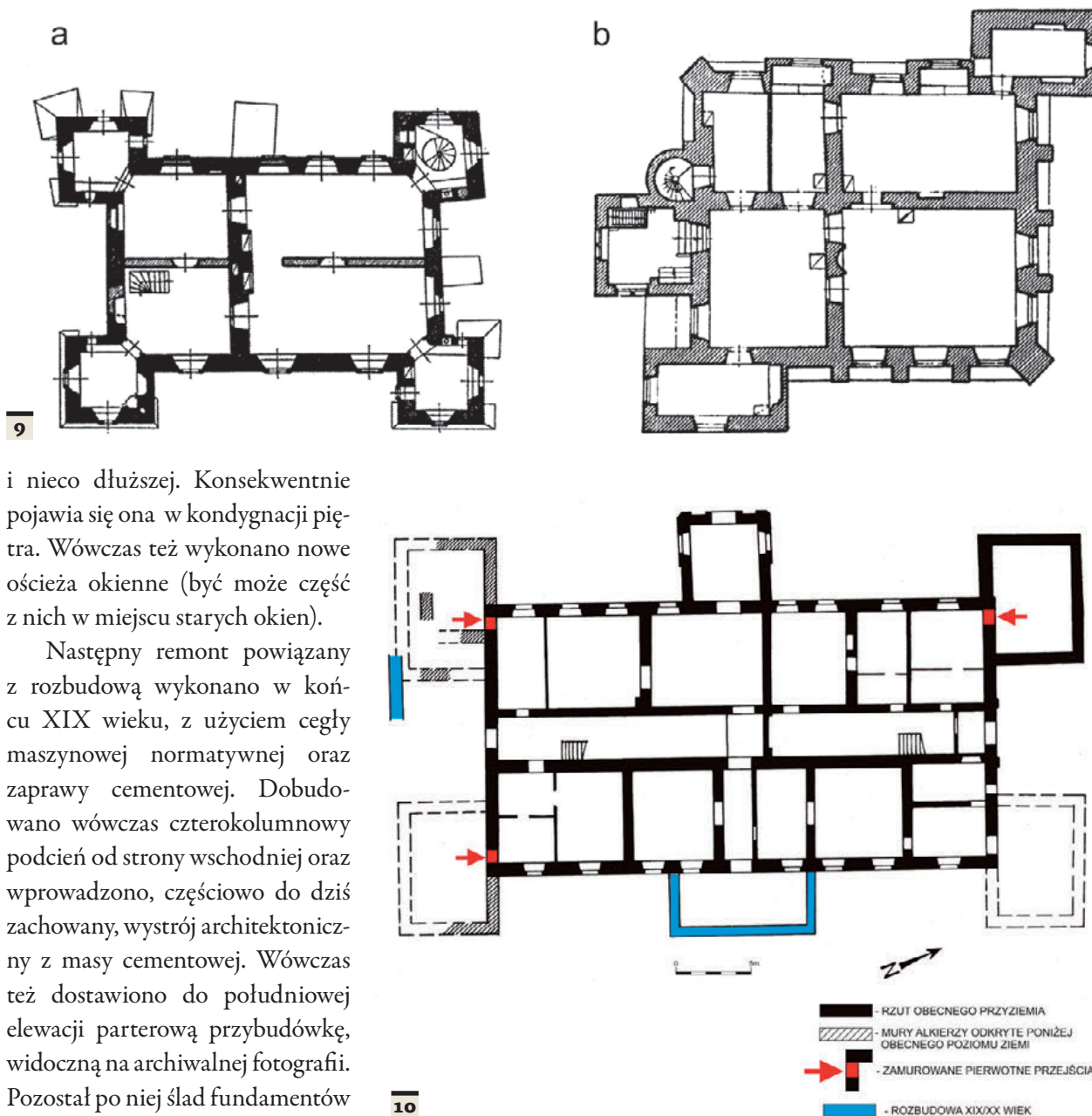
8. A fragment of a wall in Gothic style (on the left), discovered behind plasters. Probably a relic of an older, perhaps medieval, building. Photo by J. Borwiński

9. Rzut kaszteli w Szymbarku (a) i Pabianicach (b) za: L. Kajzer, *Dwory w Polsce od średniowiecza do współczesności*, ryc. 40, 42

9. Plans of castellums in Szymbark (a) and Pabianice (b), after: L. Kajzer, *Manor houses in Poland since Middle Ages to modernity*, fig. 40–42.

10. Rzut przyziemia obecnego pałacu z zaznaczonymi odkrytymi w czasie badań fragmentami dawnych alkierzy oraz zamurowanych przejść pomiędzy nimi i korpusem budynku. Oprac. i rys. J. Borwiński

10. Ground floor plan of the current palace with highlighted fragments of old corner extensions and walled-in passages between them and the main building, discovered during the studies. Worked out and drawn by J. Borwiński

i nieco dłuższej. Konsekwentnie pojawia się ona w kondygnacji piętra. Wówczas też wykonano nowe ościeża okienne (być może część z nich w miejscu starych okien).

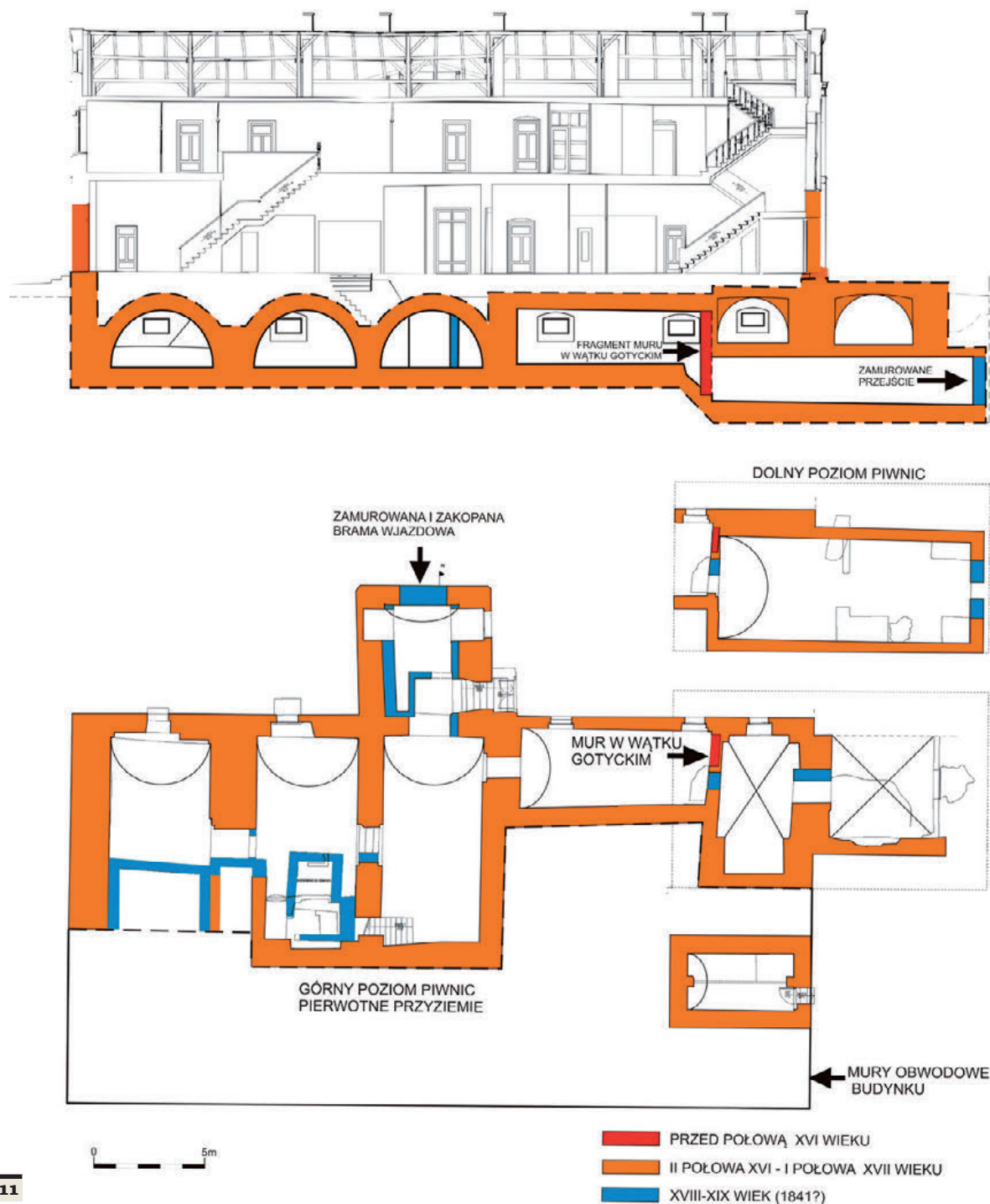
Następny remont powiązany z rozbudową wykonano w końcu XIX wieku, z użyciem cegły maszynowej normatywnej oraz zaprawy cementowej. Dobudowano wówczas czterokolumnowy podcień od strony wschodniej oraz wprowadzono, częściowo do dziś zachowany, wystrój architektoniczny z masy cementowej. Wówczas też dostawiono do południowej elewacji parterową przybudówkę, widoczną na archiwalnej fotografii. Pozostał po niej ślad fundamentów pod poziomem ziemi.

Rozważając problematykę murowanych dworów z XVI i 1. połowy XVII wieku stwierdzić należy za Teresą Jakimowicz i Leszkiem Kajzerem, że wywodzą się one z tradycji średniowiecznych wież mieszkalnych (może pozostawiony fragment gotyckiego muru piwnicy ma jakieś znaczenie symboliczne?). 2. połowę XVI i 1. XVII wieku Leszek Kajzer określa jako: „czas przygody szlachty polskiej z murowanymi ścianami (...). Najwięcej takich budynków wzniesiono w drugiej połowie XVI i na przełomie XVI i XVII wieku”.

Pierwszą grupę stanowiły budynki wieżowe, drugą dwory murowane, tzw. kamienice, wznoszone na planie prostokąta. Trzecia grupa to kasztele (np. w Szymbarku czy Pabianicach) z narożnymi alkierzami obronnymi¹² (il. 9).

Dwór obronny z alkierzami w Murowanej Goślinie spełnia te wymogi w całości i nazywać go powinniśmy kasztele. Ma on pewną charakterystyczną cechę: wysunięty ryzalit z wejściem był szczególnie dobrze chroniony nawet będąc w polu rażenia z flankujących go alkierzy. Była to zatem przemyślana i bardzo zaawansowana budowla obronna. Obecnie układ ten jest trudno czytelny, szczególnie po przeorientowaniu fasady w kierunku wschodnim.

Podjmując problematykę łączenia funkcji mieszkalnych i obronnych budowli, należałoby odnieść się do szerszego kontekstu epoki. Pomocny jest tu Leszek Kajzer: „Bezpieczeństwo domu szlacheckiego w realiach Polski czasów wczesno-nowożytnych, było wartością nadal bardzo liczącą się w praktyce, a każdy

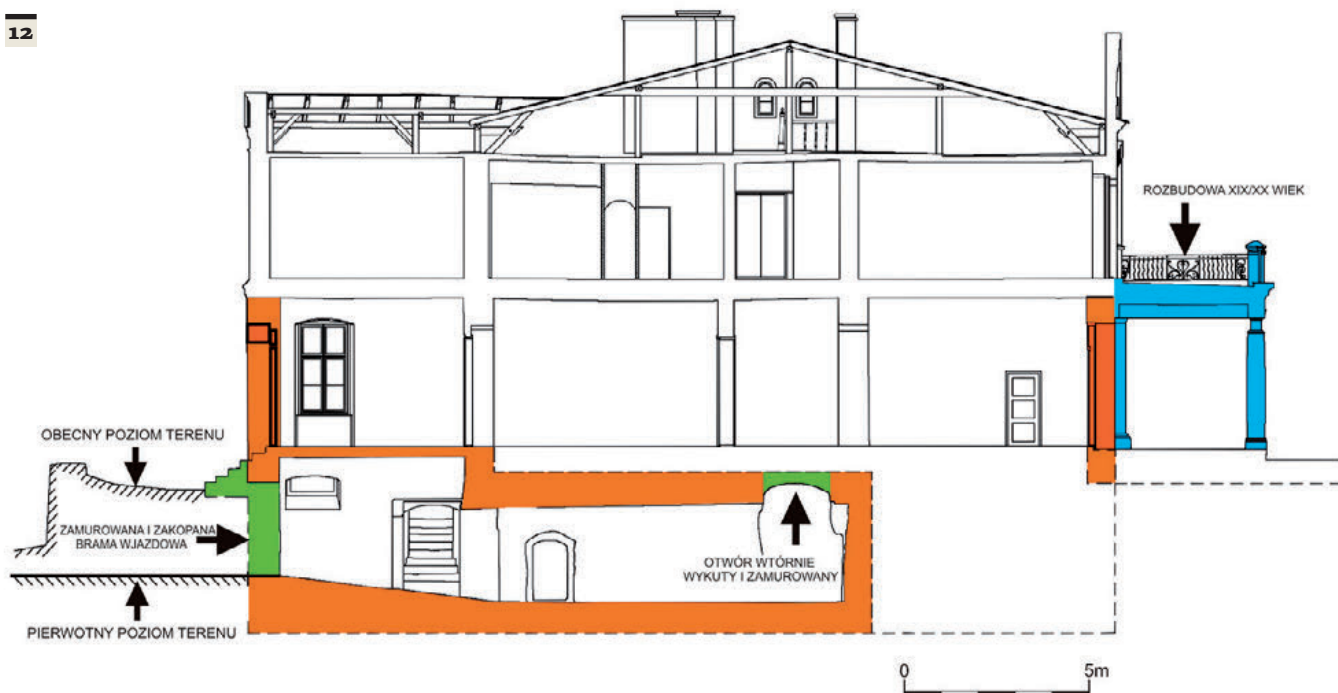
11

dom musiał stawić czoło, może nie oddziałowi wojskowemu, ale złemu sąsiadowi... Dlatego też dwory murowane z ówczesnego czasu, możemy w znacznej mierze traktować jako obronne”¹³.

Analizując murowany dwór, badamy tylko jeden składnik zespołu dworskiego, który zachował się z racji trwałego budulca. Postępując tak, tracimy kontekst całego zespołu, składającego się również z innych budynków. Powinniśmy mieć tę świadomość, planując ewentualne dalsze badania architektoniczne i archeologiczne.

Podkreślić należy, pomimo odnotowania znaczącego sukcesu badawczego, który pozwolił określić rodzaj, funkcje i plan pierwotnego budynku, potrzebę kontynuacji badań. Dotychczas ograniczone były one utrudnieniami związanymi z obecną funkcją użytkową (mieszkania lokatorskie, kluby, pracownia). Pełne rozpoznanie może nastąpić w trakcie generalnego remontu. Wyjaśnić ono może pierwotny układ wnętrza oraz zasięg wysokościowy zachowanych murów dawnego dworu. Przypuszczam, że ściany wewnętrzne zasadniczo zgodne były z podziałami istniejącymi

12

w piwnicach. Potrzebne są również pogłębione badania historyczne, pozwalające określić właściciela dworu. Wiemy, że musiał on być osobą bardzo zamożną. Koszt wzniesienia takiego budynku na przełomie XVI i XVII wieku wynosił 3000-4000 złotych polskich. Dochody z łana ziemi wynosiły ponad 30 złotych polskich. Przeciętny folwark liczył 3-4 łany, co daje rocznie 100 złotych polskich. Tylko właściciel przynajmniej kilku folwarków mógł postawić taki dwór w przeciągu 10 lat¹⁴. Wydaje się, że inwestycję możemy przypisać komuś z rodów Potulickich lub Rozdrażewskich.

Podczas prowadzonych w 2013 roku badań architektonicznych dokonano przełomowych odkryć, pozwalających sformułować daleko idące wnioski, z których wynikają nowe ustalenia naukowe. Odkryty w piwnicy relikw muru w wątku gotyckim uzasadnia tezę o istnieniu w średniowieczu, w miejscu obecnego pałacu, murowanej siedziby właściciela miasta, która miała prawdopodobnie charakter obronny. Być może była to budowla wieżowa. Struktura odkrytego

nowożytnego budynku (ze względu na formy i użyte materiały) pozwoliła go zaklasyfikować do murowanych dworów z alkierzami. Jest to więc kasztel. Z uwagi na jego ewidentnie obronny charakter, w dawnej tradycji lokalnej przyjęła się dla niego błędna, z naukowego punktu widzenia, nazwa zamku. Zamki mają dziedzince, kasztelle – nie. Historycy, opierając się jedynie na źródłach pisanych, mówiąc o zamku, musieli więc minąć się z prawdą. Gruntowne XIX-wieczne przebudowy przekształciły pierwotny kasztel w tak dalekim stopniu, że zatarły ślady po dawnej fortyfikacji. W związku z tym budowla w historiografii jest przedstawiana jako pałac wybudowany w 1841 roku. W wyniku najnowszych badań udowodniono, że tak nie jest. Mury pochodzące z XVI lub z 1. połowy XVII wieku dworu obronnego, ukrywane pod nowymi kostiumami stylowymi, sięgają wysoko powyżej poziomu obecnego terenu. ■

11. Rzuty piwnic i przekrój podłużny przez budynek. Oprac. i rys. J. Borwiński na podstawie 3DESIGN G. Wełniak

11. Cellar plans and a longitudinal section of the building. Worked out and drawn by J. Borwiński upon reference basis by 3DESIGN G. Wełniak

12. Przekrój poprzeczny na osi środkowej z alkierzem. Oprac. i rys. J. Borwiński na podstawie 3DESIGN G. Wełniak

12. A cross section of the central axis with a corner extension. Worked out and drawn by J. Borwiński upon reference basis by 3DESIGN G. Wełniak

Jerzy Borwiński, konserwator zabytkoznawca, specjalista ds. badań architektonicznych, absolwent Wydziału Sztuk Pięknych Uniwersytetu im. Mikołaja Kopernika w Toruniu. Od 1995 roku główny specjalista w Biurze Miejskiego Konserwatora Zabytków w Poznaniu, w latach 2001-2002 pełnił obowiązki Miejskiego Konserwatora. Obecnie prowadzi działalność badawczą i dokumentacyjną zabytków architektury. Autor kilkuset dokumentacji badawczych w zakresie badań konserwatorskich, architektonicznych oraz inwentaryzacji konserwatorskich. Autor książek *Zabytkowe okna i drzwi w Poznaniu*, *Okna, drzwi, stropy. Zabytkowa stolarka architektoniczna w Poznaniu*, *Teatr Polski w Poznaniu*.

Przypisy

- 1 Z. Pałat, *Murowana Goślina. Studium historyczno-urbanistyczne*, Poznań 1991, s. 8.
- 2 Tamże, s. 10.
- 3 Tamże, s. 24.
- 4 M. Brust, *Dzieje Murowanej Gośliny*, Poznań 2006, s. 19.
- 5 M. Forycki, [w:] M. Brust, *Dzieje Murowanej Gośliny*, Poznań 2006, s. 71-72.
- 6 Tamże, s. 104.
- 7 D. Paprocki, [w:] M. Brust, jw., s. 136.

- 8 D. Paprocki, tamże, s. 136-137.
- 9 T. Jakimowicz, *Dwór murowany w Polsce w XVI wieku*, Poznań 1979; L. Kajzer, *Zamki i dwory obronne w Polsce centralnej*, Warszawa 2004; L. Kajzer, *Dwory w Polsce od średniowiecza do współczesności*, Warszawa 2010.
- 10 L. Kajzer, tamże, s. 49.
- 11 Tamże, s. 52-53.
- 12 Tamże, s. 78-82.
- 13 Tamże, s. 88.
- 14 L. Kajzer, *Zamki i dwory...*, jw., s. 128-129.

Bibliografia

Brust M., *Dzieje Murowanej Gośliny*, Poznań 2006.

Jakimowicz T., *Dwór murowany w Polsce w XVI wieku*, Poznań 1979.

Kajzer L., *Dwory w Polsce od średniowiecza do współczesności*, Warszawa 2010.

Kajzer L., *Zamki i dwory obronne w Polsce centralnej*, Warszawa 2004.

Pałat Z., *Murowana Goślina. Studium historyczno-urbanistyczne*, Poznań 1991.

Summary

A castellum in Murowana Goślina. Discovery of an unknown fortified manor house

In 2004 L. Kajzer wrote a remark that rightly identifies the scope of interest of architecture researchers: "Castles erected by rulers, secular aristocracy and clergy, are not only the largest residential and defensive seats... The medieval Poland's architectural landscape was not limited to residences of great oligarchs and peasant cottages... Not only massive fortified residences or castles with a purely military character were erected, but also smaller residential complexes, whose fortification was an element required by conventions of the time... Therefore, our range of knowledge about smaller residences, that is, various types of manors and fortifications is worse... they were more exposed to complete damage and disregard." An ancient, huge fortified manor in Murowana Goślina – this is what it should be called like – has been raised from the depths of negligence, owing to current studies.

An original manor building was erected on a more complicated and richer plan than the surviving palace. The existing cellar in a south-western corner was originally a surface part of the corner extension. Similar remains of walls under the ground were found in south-eastern and south-western corners. They constitute lower fragments of the remaining corner extensions. Therefore, this was a building erected on a rectan-

gular floor plan, with an avant-corps in the middle of a western façade and with corner extensions.

During architectural studies carried out in 2013 breakthrough discoveries were made, which allow formulating far-reaching conclusions that trigger new research findings. A relic of a wall in Gothic style, discovered in the cellar, justifies the hypothesis of the existence in Middle Ages of a town owner's residence made of stone, with a probably defensive character, in place of the current palace. Perhaps it was a tower building. The structure of a discovered early modern building (forms and materials used) allowed researchers to classify it as a stone manor with corner extensions. Therefore, it is a castellum. Due to its evidently defensive character, the former local tradition applied a customary name of a castle, which is wrong from the scientific point of view. Castles have yards, while castellums do not. Therefore, by relying only on written sources historians must have been wrong while using the name "castle." Thorough reconstructions carried out in the 19th century transformed the original castellum to such an extent that they cleared the tracks of the old fortification. Therefore, the building has been recorded in historiography as a palace built in 1841. As a result of the latest studies, it has been proved it was not so. The walls of a defensive manor house from the 16th or the first half of the 17th century, covered by new costumes of particular styles, reach much higher than today's surface.